

OILA TARBIYASIDA O'SPIRIN YOSHDAGI BOLALARNI MUSTAQIL HAYOTGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Sanaqulova Farangis San'at qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta'lim tashkiloti

1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Umarov Bahridin Mengboyevich

Pedagogika – psixologiya kafedrası professori, DSc.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15264303>

ARTICLE INFO

Received: 18th April 2025

Accepted: 20th April 2025

Published: 22nd April 2025

KEYWORDS

o'spirinlik, mustaqillik, oilaviy tarbiya, psixologik rivoj, ota-onaning roli, shaxsiy fazilatlar, pedagogik yondashuv

ABSTRACT

Mazkur maqolada oilada o'spirin yoshdagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlashning pedagogik va psixologik asoslari tahlil etiladi. Unda o'spirinlik davrining rivojlanish bosqichlari, shaxsiy va ijtimoiy yetilish omillari, ota-onalarning pedagogik yondashuvlari, tarbiya uslublari va ular orqali shakllanadigan fazilatlar ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, oiladagi muhitning o'spirin shaxsiga ta'siri, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarining rivoji ham tahlil qilingan. Muallif tomonidan amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda shaxsiy mustaqillik va ijtimoiy faollik yuksak qadriyat sifatida qaralmoqda. Globallashuv, texnologik taraqqiyot, mehnat bozoridagi raqobat va turmush sharoitlarining murakkablashuvi shaxsdan muhim hayotiy ko'nikmalarni mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish, tanlov qilish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi fazilatlarini talab qilmoqda. Xususan, o'spirin yoshidagi bolalarda bu kompetensiyalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki aynan shu davrda shaxsning asosiy psixologik va ijtimoiy asoslari qo'yiladi.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'spirinlik davrida insonda o'zligini anglash kuchayadi, mustaqillikka intilish va ijtimoiy faollikka qiziqish kuchli bo'ladi. Biroq bu fazilatlarining ijobiy yo'nalishda shakllanishi, avvalo, oilada qanday tarbiya berilishiga bog'liq. Ota-onalarning pedagogik yondashuvi, muloqot sifati, psixologik qo'llab-quvvatlovi farzandning shaxsiy rivoji va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasiga bevosita ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, oilada o'spirin yoshdagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonini chuqur o'rganish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Maqolaning maqsadi o'spirin yoshdagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash jarayonida oilaning pedagogik va psixologik rolini ilmiy asosda tahlil qilish, tarbiya uslublarining shaxsiy rivojlanishga ta'sirini ochib berish hamda samarali yondashuvlar bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

O'spirinlik davrining psixopedagogik xususiyatlari. O'spirinlik – u inson hayotidagi eng jadal va murakkab o'zgarishlar ro'y beradigan bosqich bo'lib, shaxsiy va ijtimoiy o'zlik shakllanishi bilan ajralib turadi. Bu davr, odatda, 11-17 yosh oralig'ini qamrab olib, pubertat

o'zgarishlar bilan uyg'unlashgan holda kechadi. Psixopedagogik nuqtayi nazardan o'spirinlik nafaqat jismoniy, balki aqliy, emotsional va ijtimoiy jihatdan ham keng ko'lamlı o'zgarishlar davri hisoblanadi. Bu bosqichda bola shaxs sifatida shakllanishi, mustaqil qaror qabul qilish, jamiyatda o'z o'rnini topish yo'lida bir qator muhim ichki jarayonlarni boshdan kechiradi.

Avvalo, o'spirinlikning eng markaziy xususiyatlaridan biri bu shaxsiy identifikatsiyaning shakllanishidir. E.Erikson bu bosqichni "Identity vs Role Confusion", ya'ni "O'zlikni aniqlash va rol chalkashuvi" deb ataydi¹. Bu jarayonda bola o'zini do'stlar, oila, jamiyat va ommaviy madaniyat nigohida tanib olishga harakat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy izlanishlar raqamli makon xususan, ijtimoiy tarmoqlarning o'spirin identifikatsiyasiga kuchli ta'sir o'tkazayotganini, ammo bu ta'sir ichki refleksiya va shaxsiy tahlil jarayonining susayishiga olib kelishini ko'rsatmoqda².

Ikkinchi muhim omil – bu mustaqillikka va tanlov erkinligiga intilishdir. O'spirinlar bu bosqichda o'z qarorlarini o'zi qabul qilishni, hayot yo'lini tanlashni istaydilar. Bu holat otalar bilan ziddiyatlarga sabab bo'lishi mumkin, chunki mustaqillik intilishi qoidabuzarlik, avtoritetlarni rad etish yoki tengdoshlar ta'siriga haddan tashqari berilishga olib keladi. Mustaqil qaror qabul qilish jarayonida o'spirinning oilaviy tarbiya muhiti muhim ahamiyatga ega. Demokratik yondashuv mustaqillikni qo'llab-quvvatlasa, avtoritar tarbiya esa uning rivojiga to'sqinlik qiladi.

Shuningdek, bu davrda emotsional beqarorlik va affektiv sezuvchanlik kuchayadi. Gormonal o'zgarishlar, psixologik yetilish va tashqi bosimlar fonida o'spirinlar hissiy jihatdan o'ta sezgir bo'lib qoladilar. Ular muayyan holatlarda o'z his-tuyg'ularini anglash va ifodalashda qiynaladilar, atrofdagilarning fikriga haddan ziyod bog'lanib qoladilar. Neyropsixologik tadqiqotlar (Steinberg, 2021) prefrontal korteksning yetilmaganligi ularni impulsiv va tez hayajonlanadigan shaxslar sifatida shakllantirishini ko'rsatgan³. Shu bois, bu davrda hissiy tarbiya ham pedagogik yondashuvning ajralmas qismiga aylanishi zarur.

O'spirinlikda ijtimoiy munosabatlar, xususan tengdoshlar guruhi ta'siri kuchli bo'ladi. Do'stlar bilan muloqot birlamchi ahamiyat kasb etadi, o'zini tasdiqlash, guruh ichida maqom egallashga intilish kuchayadi. Bu esa "ijtimoiy moslashuv" jarayonini faol bosqichga olib chiqadi. Agar bu moslashuv ijobiy muhitda kechsa, o'spirinlarda ijtimoiy mas'uliyat, hamdardlik, jamoada ishlash kabi fazilatlar shakllanadi. Aksincha, nosog'lom guruh muhitida esa deviant xatti-harakatlar tajovuzkorlik, huquqbuzarlik, zararli odatlarga moyillik rivojlanishi mumkin.

Bundan tashqari, kognitiv (aqliy) rivojlanish ham o'spirinlikning muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Jean Piaget ta'kidlaganidek, bu davr formal operatsion tafakkur bosqichidir, ya'ni nazariy va abstrakt fikrlash shakllanadi. O'spirinlar ehtimollikni tahlil qilish, muammolarni oldindan ko'ra bilish, falsafiy va axloqiy masalalar ustida mulohaza yuritishga qodir bo'ladilar⁴. Biroq zamonaviy tadqiqotlar kognitiv rivojlanish jarayoni faqat aqliy emas, balki ijtimoiy-emotsional omillar ta'sirida shakllanishini ko'rsatmoqda.

Pedagogik-psixologik yondashuvlar. Zamonaviy pedagogika va rivojlanish psixologiyasi o'spirin yoshidagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlashda ularning shaxsiy faolligini rag'batlantiruvchi, tashabbus va mas'uliyatni rivojlantiruvchi yondashuvlarni ustuvor deb hisoblaydi. An'anaviy buyruqboz yondashuvlar o'rnini hozirgi kunda inklyuziv, hamkorlikka asoslangan va amaliy faoliyat bilan boyitilgan metodlar egallab bormoqda. Xususan o'spirinlik bosqichida bolaning ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini inobatga olgan holda tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish, uning hayotga tayyorgarligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida pedagogik-psixologik yondashuvlarning uch samarali modeli yoritiladi.

¹ Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: Norton, 1968. – P. 76.

² Sokolova O.N. "Digital Identity Formation in Adolescents." Journal of Contemporary Youth Studies, vol. 7, 2022. – P. 128.

³ Steinberg L. Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021. – P. 48.

⁴ Crone E.A., and Fuligni A.J. "Self and Others in Adolescence." Annual Review of Psychology, vol. 71, 2020. – P. 469.

Birinchi yondashuv “tarbiyalovchi hamkorlik” modeli bo‘lib, bu uslubda ota-ona yoki pedagog bola bilan o‘zaro ishonch, hurmat va muloqotga asoslangan pedagogik munosabatni yo‘lga qo‘yadi. Bu modelda bola buyruqlarga ko‘r-ko‘rona bo‘ysunuvchi emas, balki tarbiya jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ko‘riladi. Qarorlar bolalar bilan birgalikda qabul qilinadi, bolaning fikriga quloq tutiladi va uning mulohazasi qadrlanadi. Shuningdek, bolaning xatolari jazolanish emas, balki muhokama va o‘rganish manbai sifatida baholanadi. Rossiyalik olim T.A. Markova (2020) bu yondashuvni “sub’ektki tarbiya” deb atab, aynan bunday muloqot asosida o‘spirinlarda sog‘lom psixologik rivojlanish shakllanishini ta’kidlaydi⁵.

Ikkinchi yondashuv esa tashabbusni qo‘llab-quvvatlash va shaxsiy tanlov imkonini berishdir. O‘spirinlik davri mustaqil tanlov qilishga bo‘lgan ehtiyojning kuchaygan bosqichi bo‘lib, agar ota-onalar bu ehtiyojni bostirish o‘rniga uni rivojlanish vositasi sifatida ko‘rsalar, farzandlarda o‘ziga bo‘lgan ishonch ortadi, ular xatodan qo‘rqmaydigan, tashabbuskor va ijodkor shaxs sifatida shakllanadilar. Pedagogik jihatdan bu yondashuvda bolaga turmushdagi oddiy qarorlar kiyim tanlash, kun tartibini belgilash, mashg‘ulotni tanlash mustaqil qabul qilish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, tanlovining oqibatlarini tushunishiga yordam berish orqali mas’uliyat hissi mustahkamlanadi. Bu yondashuv Deki va Ryan (1985) tomonidan ishlab chiqilgan “O‘zini boshqarish nazariyasi”ga (Self-Determination Theory) tayanadi, u ichki motivatsiya, tashabbus va mas’uliyat hissi aynan erkin tanlov sharoitida shakllanishini isbotlaydi⁶.

Uchinchi samarali yondashuv hayotiy vazifalarga tayyorlashga qaratilgan amaliy faoliyatlar orqali mustaqillikni shakllantirishdir. Bu bosqichda nazariy bilimlar emas, balki real hayotda qo‘l keladigan ko‘nikmalar byudjet yuritish, vaqtni boshqarish, muammo yechish asosiy e’tiborga olinadi. Masalan, farzandga haftalik xarajatlar bo‘yicha reja tuzish, haridlarni tahlil qilish, tejash usullarini sinab ko‘rish topshirilishi mumkin. Yoki vaqtni to‘g‘ri taqsimlash dars, dam olish, sport, oilaviy vazifalar o‘rtasida muvozanat saqlash unga vaqtni boshqarish ko‘nikmasini o‘rgatadi. Muammo yechish esa real vaziyatlarda turli qarorlarni baholash, muqobil yo‘llarni tanlash orqali rivojlanadi. Harvard universiteti professori J. Heckman bu turdagi “yumshoq ko‘nikmalar” ya’ni o‘z-o‘zini boshqarish, samarali muloqot va mas’uliyat hissi aynan o‘smirlik davrida o‘rgatilsa, inson hayotidagi muvaffaqiyatga asos bo‘lishini ta’kidlaydi⁷. O‘spirinlik davrida mustaqillikka tayyorlash faqatgina nazariy nasihatlar bilan emas, balki psixologik holatni inobatga olgan, erkinlik va hamkorlikka asoslangan yondashuvlar orqali samarali amalga oshiriladi. Yuqorida bayon etilgan pedagogik-psixologik yondashuvlar esa farzandda hayotiy muvozanatni, shaxsiy javobgarlikni va ijtimoiy yetuklikni shakllantirishda zamonaviy, ilmiy asoslangan va hayotga yaqin vositalardir.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda o‘spirin yoshdagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash masalasi nafaqat oilaviy, balki umumijtimoiy ahamiyatga ega dolzarb muammolardan biriga aylangan. Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘smirlarda mustaqillik, mas’uliyat, tashabbuskorlik kabi shaxsiy fazilatlarining shakllanishi, avvalo, oila muhitidagi tarbiyaning sifati, ota-onalarning pedagogik kompetensiyasi va ular bilan bolalar o‘rtasidagi muloqotga chambarchas bog‘liqdir. Shuningdek, psixologik barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik, qaror qabul qilish qobiliyati va hayotiy muammolarni hal etish ko‘nikmalari bolalikdan boshlab oilada asos solinadigan shaxsiy kapitalning ajralmas tarkibiy qismlari sifatida shakllanadi.

Ushbu holatni inobatga olgan holda, ilmiy asoslangan tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Maktab va oila hamkorligini mustahkamlash zarur. O‘spirinlarni mustaqil hayotga tayyorlashda maktab va oila o‘rtasidagi uzviy hamkorlik muhim kafolat hisoblanadi. Bu borada maktab ta’limi va oilaviy tarbiya o‘zaro uyg‘un holda olib borilishi lozim. Jumladan,

⁵ Markova T.A. Sub’ekt-sub’ektki pedagogika: zamonaviy tarbiya modeli. Moskva: Pedagogika, 2020. – S. 75.

⁶ Deci E.L., and Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985. – P. 143.

⁷ Heckman J.J. “The Economics of Inequality: The Value of Early Childhood Education.” American Educator, vol. 35, no. 1, 2010. – P. 47.

maktab darslariga “Hayotiy ko‘nikmalar”, “Moliyaviy savodxonlik”, “Muammoli vaziyatlar tahlili” kabi amaliy fanlarni joriy etish orqali o‘quvchilarning real hayotga tayyorgarligi oshiriladi. Ota-onalar uchun faqat sinfiy yig‘ilishlar emas, balki interaktiv treninglar, psixologik maslahatlar va amaliy seminarlar tashkil etilishi zarur. Bu ularning pedagogik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. “Sinf rahbari – ota-ona – psixolog – o‘quvchi” o‘rtasida o‘zaro hamkorlik modeli (ijtimoiy-pedagogik uchburchak) samarali natija beradi.

Tadqiqot asosida Epstein tomonidan taklif etilgan “Maktab-oila-jamiyat hamkorligi” modeli aynan ushbu yondashuvga ilmiy asos beradi va xalqaro amaliyotda o‘zini oqlagan konsepsiyalardan biridir⁸.

Psixologik maslahat va emotsional ko‘makni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. O‘spirinlar o‘z emotsiyalarini boshqarishda hali yetarli tajribaga ega emasliklari bois, ular bilan emotsional yaqinlikda bo‘lish, ularning his-tuyg‘ularini tan olish va tushunishga urinish muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar va pedagoglar farzandlar bilan ochiq suhbatlar olib borishi, ularning his-tuyg‘ularini inkor etmasdan qabul qilishi zarur. O‘spirinlar o‘zlarini eshitilayotgan, tushunilayotgan va qadrlanayotgan deb his qilganlarida, ularning shaxsiy barqarorligi va ijtimoiy faoliyati ortadi. Maktablar psixologik xizmatni faollashtirishi, har bir sinfda individual va guruhiy mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yishi kerak.

Ilmiy asos sifatida Ross Kampbell “Farzand bilan emotsional yaqinlikni shakllantirish” orqali uni boshqarish mumkin, degan yondashuvni ilgari surgan⁹. Uning fikricha, bolani qo‘rquv orqali emas, tushunish va ishonch orqali tarbiyalash kerak.

Ota-onalar uchun ixtisoslashgan treninglar ishlab chiqish zarur. Zamonaviy ota-onalar murakkab tarbiyaviy va psixologik muammolarga duch kelmoqdalar. Ularning ushbu vazifalarni samarali hal etishlari uchun maxsus dasturlarga ehtiyoj bor. “Ota-onalar maktabi” kabi treninglar orqali ota-onalarning psixologik savodxonligini, tarbiya yondashuvlari va emotsional boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur.

Treninglar mavzulariga quyidagilar kiritish mumkin:

O‘spirinlik davrining psixologik xususiyatlari;

Shaxsiy chegaralarni hurmat qilish va o‘rnatish;

Konfliktlarni sog‘lom hal qilish usullari;

Tanlov erkinligini to‘g‘ri boshqarish mexanizmlari;

Ilmiy asos sifatida Karol Dyuvek tomonidan taklif etilgan “Growth mindset” (o‘shishga ochiq tafakkur) modeli farzand va ota-ona o‘rtasida o‘zaro tushunishga asoslangan, rivojlanishga yo‘naltirilgan munosabatlar tizimini shakllantirishga xizmat qiladi¹⁰.

Umuman olganda, o‘spirin yoshidagi bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash bu oilaviy, pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg‘un holda ishlashi orqali amalga oshiriladigan ko‘p bosqichli jarayondir. Ota-onalarning pedagogik kompetensiyasini oshirish, maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, psixologik xizmatni takomillashtirish va amaliy treninglar orqali ota-onalarni qo‘llab-quvvatlash ushbu yo‘ldagi muhim choralardandir. Ana shundagina farzandlar jamiyatga tayyor, mas‘uliyatli va hayotiy qarorlar qabul qila oladigan shaxslar sifatida kamol topadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Campbell R. How to Really Love Your Teenager. Nashville: Thomas Nelson, 1993.
2. Crone E.A., and Fuligni A.J. “Self and Others in Adolescence.” Annual Review of Psychology, vol. 71, 2020.
3. Deci E.L., and Ryan, R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985.

⁸ Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. Boulder, CO: Westview Press, 2001. – P. 87.

⁹ Campbell R. How to Really Love Your Teenager. Nashville: Thomas Nelson, 1993. – P. 74.

¹⁰ Dweck C.S. Mindset: The New Psychology of Success. New York: Random House, 2015. – P. 38.

4. Dweck C.S. Mindset: The New Psychology of Success. New York: Random House, 2015.
5. Epstein, J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. Boulder, CO: Westview Press, 2001.
6. Erikson, E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: Norton, 1968.
7. Heckman, J.J. "The Economics of Inequality: The Value of Early Childhood Education." American Educator, vol. 35, no. 1, 2010.
8. Markova, T.A. Sub'ekt-sub'ektkli pedagogika: zamonaviy tarbiya modeli. Moskva: Pedagogika, 2020.
9. Sokolova, O.N. "Digital Identity Formation in Adolescents." Journal of Contemporary Youth Studies, vol. 7, 2022.
10. Steinberg, L. Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021.

